

Видатний український тюрколог

(Рецензія на книгу: Черніков І. Ф. З пережитого. Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української тюркології / І. Ф. Черніков. – К.: АКМЕ-ГРУП, 2017. – 108 с.)

Чувпило О. О., Чувпило Л. О.

<https://orcid.org/0000-0002-6763-2462>

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна
o.o.chuvpylo@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1147-2244>

кандидат історичних наук, доцент
Інститут сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум»
Проспект Любові Малої 4, 61039, Харків, Україна
lidia.chuvpylo@gmail.com

Вийшли з друку спогади видатного українського сходознавця, провідного тюрколога України, фундатора української тюркології, доктора історичних наук, професора, Людини з великої літери Ігоря Федоровича Чернікова. Незважаючи на невеличкий обсяг, це, без перебільшення, в стилістичному вигляді фактично вся історія української орієнталістики, але зображена крізь призму особистостей, починаючи з кінця 40-х років ХХ ст. і до нашого часу. В цьому полягає унікальність, актуальність і величезне значення даного видання для дослідників історії українського сходознавства та життя й діяльності його визначних представників, серед яких чільне місце посідає й сам І. Ф. Черніков, що віддав 60 років життя дослідженню історії Туреччини. Для Харкова, історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, орієнталістів кафедри нової та новітньої історії ХНУ, яка має давні великі сходознавчі традиції, цінність спогадів І. Ф. Чернікова полягає ще й у тому, що все життя автора так чи інакше пов'язане з Харковом: за станом душі він вважає себе не тільки киянином, а й харків'янином, обожнюючи це місто та його пам'ятки, хоча в Харкові Ігор Федорович прожив усього 9, але незабутніх років, його науковим керівником під час написання кандидатської дисертації був видатний, всесвітньо відомий харківський арабіст, доктор історичних наук, професор Андрій Петрович Ковалівський, серед харківських сходознавців було багато друзів та однодумців Ігоря Федоровича. Автори цієї рецензії, в свою чергу, пишаються багаторічною дружбою та співробітництвом із цією світлою особистістю (І. Ф. Черніков був офіційним опонентом на захисті докторської дисертації О. О. Чувпила 19 квітня 1995 р.).

У спогадах І. Ф. Чернікова для істориків української національної орієнталістики та широкого сходовознавчого наукового загалу України цінні насамперед невідомі й маловідомі факти його власної біографії, які до цього ще не знайшли свого відображення на сторінках друкованих видань. Ігор Федорович Черніков народився 1 січня 1931 р. у селі Піски Лохвицького району Полтавської області, де після закінчення Харківського сільськогосподарського інституту в будівництві великого цукрового заводу брав участь його батько Федір Семенович Черніков (1904–1941). Мати – Серафима Петрівна Чернікова (1910–1988) працювала лікарем. Невдовзі сім'я Чернікових переїхала до Харкова, оскільки батька перевели на роботу до Республіканського цукротресту (Харків тоді, як відомо, був столицею України), і мешкала в будинку по вул. Новгородській, №33. У Харкові Ігор Федорович 1 вересня 1939 р. став учнем першого класу 132-ї середньої школи, закінчивши його з похвальною грамотою. Однак після цього батька призначили директором сільськогосподарського технікуму в м. Дубно Рівненської області і 16 серпня 1940 р. Ігор Федорович, як він пише, «остаточно розпрощався з рідним, любимим Харковом, де пройшло моє раннє і безпечне в усіх відношеннях дитинство». У Дубно, в «цьому тоді справді феноменальному райському куточку», де Ігор Федорович закінчив 2-й клас школи теж із похвальною грамотою, сім'ю Чернікових застала війна. Батько відразу ж пішов на фронт, обіймаючи посаду начальника Головного продовольчого складу Південно-Західного фронту в званні інтенданта 3-го рангу, тобто капітана. Уже на початку вересня 1941 р. від нього перестали приходити листи (останній від 9 вересня 1941 р.). В урочищі Шумейково, поблизу Лохвиці, де штаб Південно-Західного фронту разом із інтендантською командою Федора Семеновича намагався вийти з оточення, сталося найстрашніше... Ігор Федорович із матір'ю змогли евакуюватися спочатку до м. Камишина Сталінградської області, а потім до м. Андижана (Узбекистан), де Серафима Петрівна працювала лікарем у місцевій лікарні та евакошпиталі. У цьому середньоазійському обласному центрі Ігор Федорович успішно навчався в 3-6 класах (листопад 1941– червень 1945 рр.).

Після закінчення війни Чернікови повернулися на батьківщину, оселившись на півдні України, у м. Миколаїв, де в 1949 р. Ігор Федорович із срібною медаллю закінчив Миколаївську СШ №39. Відразу ж без вступних екзаменів, користуючись тодішніми пільгами, він став студентом факультету міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка, навчання в якому завершив у 1954 р. із відзнакою, отримавши спеціальність: «історик-міжнародник», «референт-перекладач». Потім була трирічна робота вчителем (викладачем нової історії зарубіжних країн із викладанням її англійською мовою) у Київській СШ №92 та в школі-інтернаті №1. У 1957–1960 рр. І. Ф. Черніков – аспірант Інституту історії АН УРСР. Важливою подією в житті Ігоря Федоровича у цей час стало одруження (5 серпня 1958 р.). Його незмінною супутницею життя і матір'ю двох дітей (Олени й Федора) стала Тамара Гаврилівна Сулімова (1931–2008). Закінчивши аспірантуру й ставши кандидатом історичних наук у 1962 р. (тема кандидатської дисертації: «Радянсько-гурецькі відносини в 1923–1935 рр.»), Ігор Федорович працював у тому ж інституті у відділах загальної історії та міжнародних відносин, нової та новітньої історії зарубіжних країн, історії країн

зарубіжного Сходу, обіймаючи посади молодшого наукового співробітника (1960–1963 рр.) та старшого наукового співробітника (1964–1978 рр.). У 1978 р. він був переведений до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (із 1992 по 2013 рр. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України). У 1978–1992 рр. – завідувач Відділом країн, що розвиваються. Із 1993 по 2000 рр. працював там само головним науковим співробітником. У 2005–2006 рр. – старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. У 1985 р. захистив докторську дисертацію за темою: «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.». У 2006 р. став професором всесвітньої історії. Автор 231-ї наукової та науково-популярної праці, в тому числі 5-х індивідуальних і 12-ти колективних монографій, опублікованих в Україні, Росії, Туреччині, Франції, Великій Британії та Румунії. Він досліджував проблеми історії республіканської Туреччини та діяльність її засновника й будівничого М. К. Ататюрка, українсько-турецькі взаємини, міжнародні відносини на Близькому й Середньому Сході, проблеми орієнталістики. Учений брав участь у великих міжнародних наукових форумах: колоквиумі в Стамбулі (1973 р.), IV-му конгресі істориків-балканістів у Анкарі (1979 р.), симпозиумі ЮНЕСКО в Парижі (1981 р.). Він також підготував багатьох дослідників із різних проблем історії Азії та Африки. Це тюркологи Н. М. Ксьондзик, Н. І. Мхитарян, арабіст і тюрколог С. Є. Гуцало, палестинознавець Ю. Т. Шевченко, ісламознавець С. В. Нетеса, кіпрітолог А. Ф. Лялюк, африканісти В. К. Гура, М. Д. Несук, В. С. Плачинда, С. П. Полюк та ін.

Ігор Федорович співробітничав і спілкувався з багатьма видатними орієнталістами, ученими, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. Серед них він особливо виділив 7 визначних особистостей, висвітливши їхній життєвий шлях та наукову діяльність. Це передусім науковий керівник його кандидатської дисертації, завідувач кафедри нової та новітньої історії Харківського державного університету імені О. М. Горького (1951–1963 рр.) і кафедри історії середніх віків цього ж університету (1964–1969 рр.), вже згаданий нами великий вчений-сходознавець та україніст, фундатор вітчизняної арабістики Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969). Описавши життя і творчість цієї легендарної особистості, Ігор Федорович відзначив, що А. П. Ковалівському був властивий надзвичайно широкий дослідницький діапазон, який чудово поєднував неабиякий хист філолога-арабістайсходознавця із глибоким знанням історії, етнографії та культури українського народу. Автор також проаналізував багатогранну діяльність А. П. Ковалівського, спрямовану на розвиток українського сходознавства, орієнтальної лінгвістики й джерелознавства, перекладів, розшифровки та коментування східних джерел. При цьому він виділив як шедевр перекладацької діяльності переклад «Книги» Ібн-Фадлана з арабської мови та перських варіантів, блискуче виконаний А. П. Ковалівським, і навіть слова академіка І. Ю. Крачковського, що цій праці належить почесне місце в глибокій розробці арабських першоджерел із історії Східної Європи. Визначним внеском ученого в українське сходознавство був і вихід у світ «Антології літератур Сходу» (1961 р.), підготовленої А. П. Ковалівським. Звернув увагу І. Ф. Черніков і на те, що історія Туреччини та українсько-турецькі взаємини завжди цікавили А. П. Ковалівського.

Зокрема, вчений добре знав і виявляв глибоку обізнаність щодо виняткової цінності турецьких першоджерел, архівних і неопублікованих, різноманітної літератури при дослідженні внутрішніх процесів, що відбувалися в Туреччині, і взаємовідносин її з Україною. Його ерудиція з конкретних питань історії та культури Туреччини як Османської доби, так і періоду Республіки, справді була енциклопедичною, – зазначає Ігор Федорович. Дуже важливою є й характеристика особистості А. П. Ковалівського, яку дав своєму вчителю І. Ф. Черніков: «Видатний вчений, великий трудівник, людина феноменальної ерудиції та творчого обдарування, надзвичайної скромності і в той же час багатостраждальної долі (він був репресований сталінським режимом), А. П. Ковалівський до останніх днів свого життя був пристрасно відданий українському сходознавству, у тому числі туркології, всебічно сприяв його відродженню та розвитку». Ще одним фундатором українського сходознавства, про якого теж тепло згадує І. Ф. Черніков, був видатний арабіст, тюрколог та іраніст, доктор Богослов'я Тауфік Гаврилович (Тауфік Джубраїл) Кезма (1882–1958). Він викладав арабську й турецьку мови в Київському Близькосхідному інституті, працював у Кабінеті арабо-іранської філології та в Тюркологічній комісії Всеукраїнської академії наук, які очолював учений-орієнталіст зі світовим ім'ям, академік А. Ю. Кримський, обіймав також посаду професора Київського державного університету імені Тараса Шевченка, був керівником семінару з арабістики в цьому ж університеті. Т. Г. Кезма відомий і своєю перекладацькою діяльністю як визначний перекладач із арабської та турецької мов, а також він був автором кількох підручників і навчальних посібників із цих мов. Чимало учнів Т. Г. Кезми стали видатними арабістами й тюркологами. Своїми цінними порадами він допоміг і Ігорю Федоровичу, коли той став активно вивчати турецьку мову. Серед визначних особистостей, яких згадує І. Ф. Черніков, особливу увагу привертає сходознавець, історик і філолог, найвидатніший український дослідник у галузі тюркології та історії Євразії, всесвітньо відомий вчений, засновник і керівник Українського наукового інституту при Гарвардському університеті, академік НАН України, дійсний член Академії наук і мистецтв США, наукових товариств Великої Британії, Туреччини та Фінляндії, засновник і перший директор новоствореного Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, його почесний директор із 1999 р. і перший лауреат його академічної премії, автор понад 1000 наукових праць Омелян Йосипович Прицак (1919–2006). Усе своє свідоме життя він плідно досліджував мови та історію тюркських народів, джерела до історії України (скандинавські й східні) та українсько-турецькі відносини в період Середньовіччя. Ось як оцінив багатогранну діяльність О. Й. Прицака щодо заснування Інституту сходознавства та відродження наукового сходознавчого журналу «Східний світ» І. Ф. Черніков: «Воістину доленосними подіями в науковому житті суверенної України є заснування Інституту сходознавства Національної академії наук та відродження орієнталістичного журналу «Східний світ». І що знаменно й закономірно: біля джерел цих подій стояв видатний український учений, гордість вітчизняної та світової орієнталістики академік Омелян Йосипович Прицак...».

Одним із перших українських сходознавців повоєнної доби, який разом із І. Ф. Черніковим у 1954 р. закінчив факультет міжнародних відносин КДУ, був його

друг і колега, визначний вітчизняний вчений, дослідник внутрішньої та зовнішньої політики Китайської Народної Республіки й країн Південно-Східної Азії, історик і політолог-міжнародник, педагог, дипломат і лектор, доктор історичних наук, професор Леонід Овдійович Лещенко (1931–2013). Ігор Федорович дав глибокий і всебічний аналіз синологічних творів Леоніда Овдійовича та його досліджень із історії країн Південно-Східної Азії. Він дійшов висновку, що «Л. О. Лещенко зарекомендував себе визначним вченим планетарного масштабу. Його багаточисельні публікації, індивідуальні монографії, брошури, розділи й статті у колективних монографіях та наукових збірниках, часописах та енциклопедичних виданнях – переконливе тому підтвердження». Щодо ораторської майстерності Л. О. Лещенка, то І. Ф. Черніков зазначив таке: «Його виступи перед багатьма аудиторіями завжди відзначалися феноменальною ерудицією, глибиною і широтою енциклопедичних знань, логікою висловлених ідей та незаперечною аргументацією висунутих пропозицій».

Високу оцінку І. Ф. Черніков дав також діяльності та науковій творчості Станіслава Максимовича Пархомчука (1925–1975) – доктора історичних наук, професора, політолога-міжнародника, балканіста й сходознавця. Будучи завідувачем Відділу історії країн зарубіжного Сходу Інституту історії АН УРСР, в якому старшим науковим співробітником працював І. Ф. Черніков, він першочергову увагу приділяв вивченню проблем розвитку національно-визвольного руху в колоніальних країнах зарубіжного Сходу, виникненню й становленню в Азії та Африці молодих незалежних держав і співробітництву з ними України. Ось як І. Ф. Черніков охарактеризував С. М. Пархомчука: «Учений-екстра класу, наукова проблематика якого тією або іншою мірою була близька до сходознавчої, людина невичерпної енергії та незаперечної ерудиції, з багатющим досвідом і культурою міжнародного, а то і просто людського спілкування...». Зазначимо, що С. М. Пархомчук був відповідальним редактором монографії І. Ф. Чернікова, в якій розглядалася Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922–1939 рр.).

Добрим словом згадує Ігор Федорович і визначних особистостей, праці яких мали сходознавчий характер або були близькими до орієнталістики. Серед них він виділяє одного з провідних представників історичної науки України за всю її історію, історика-міжнародника, доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки УРСР, лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки, автора понад 350-ти наукових праць, надрукованих не лише в Україні, а й у Польщі, Канаді, Італії, Ізраїлі та Росії, Рема Георгійовича Симоненка (1928–2012). Він був відповідальним редактором монографії І. Ф. Чернікова, присвяченої радянсько-турецьким відносинам у 1923–1935 рр.

Величезні заслуги перед українською наукою мав ще один видатний вчений, якого добре знав І. Ф. Черніков, Арнольд Миколайович Шлепаков (1930–1996) – історик, економіст, політолог-міжнародник, організатор науки, педагог і дипломат, академік НАН України та академік Європейської Академії наук, мистецтв і гуманістики, засновник і директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, доктор історичних наук, професор, автор понад 200 наукових праць. Ігор Федорович підкреслює, що Арнольд Миколайович докладав чимало зусиль

для підтримки вітчизняного сходознавства. Так, він запросив Ігоря Федоровича до свого інституту на посаду завідувача Відділом країн, що розвиваються, а також І. Ф. Черніков був його неодмінним радником із дослідження близькосхідних питань.

Таким чином, спогади І. Ф. Чернікова як безпосереднього учасника відродження та подальшого активного розвитку української орієнталістики мають величезне значення для висвітлення і дослідження історії становлення й генези вітчизняної сходознавчої науки та її різних підрозділів. Вони можуть бути надзвичайно цікавими й корисними орієнталістам, тюркологам, історикам, знавцям східних мов, особливо турецької, дослідникам історії орієнталістики, викладачам історії країн Азії та Африки, студентам-історикам, усім тим, кого цікавить і вабить загадковий Схід.